

vəziyyətdə olsalar da, devrilməmiş çar hakimiyyətinin qüvvələri ilə vətəndaş müharibəsi aparsalar da – dərhal istifadə etdilər. Beləliklə, Azərbaycan kommunistlərinin Ümumbaki konfransında irəli sürdüləri və sonra da Leninin tənəno ilə alışıqladığı ən mühüm ideya – müstəqil Sovet Azərbaycanı ancaq şüar olaraq qaldı.

Lakin tarix və milli iradın dövründə irəli sürdüləri və sonra da Leninin tənəno ilə alışıqladığı ən mühüm ideya – müstəqil Sovet Azərbaycanı ancaq şüar olaraq qaldı. Lakin tarix və milli iradın dövründə irəli sürdüləri və sonra da Leninin tənəno ilə alışıqladığı ən mühüm ideya – müstəqil Sovet Azərbaycanı ancaq şüar olaraq qaldı.

yamızın inkişafı istiqamətində böyük uğurlar qazanılmışdır.

Cümhuriyyət hərəkatı, sözün əsl mənasında, milli fikir intibahına yol açdı. Çarizmin devrilməsindən sonra müxtəlif siyasi partiya və təşkilatların azad fəaliyyətinə meydan verildi. Milli demokratiyanın müstəqil mətbuatı təşkil edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə iki dəfə hökumət başçısı seçilmiş Nəsim bəy Yusifbəyli rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə 1919-cu il 15 oktyabrda mətbuat haqqında qanun qəbul edilmişdi. Həmin illərdə Azərbaycanda səksəndən çox qəzet və jurnal çıxdı.

Azərbaycan kapitalı milli iqtisadiyyatın inkişafında necə böyük rol oynayırdısa, eyni dərəcədə, maddi və mədəni tələblərimizin yerində qalmaq üçün lazımlı işlərə, böyük xeyriyyəçilik məqsədlərinə də sərf olunurdu. Bakıda estetik mədəniyyətin ən yüksək tələblərinə cavab verən memarlıq layihələri həyata keçirilirdi, incə zövqün nümunəsi olan tikinti işləri aparılırdı. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa

məktəb vardı. Uğurlu təhsil siyasəti nəticəsində hələ köhnə düşüncənin hökm sürdüyü bir şəraitdə qızların məktəbə cəlb olunmasına nail olundu. 50 minə yaxın şagird kontingenti-nin 2 minə qızlardan ibarət idi.

Azərbaycan yəni də elm, maarif və mədəniyyətin, siyasi, ictimai və ədəbi fikrin aparıcı istiqamətlərində Yaxın Şərq məkanında irəlilədi gedirdi. Təsədüfi deyil ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə bu öncüllükdən istifadə etmişdi. “Şərq ölkələri arasında ilk türk dramaturqu Azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı Azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmazlığı ilk ortadan qaldıran yəni Azərbaycanlı, alifba islahatını ilk düşünən Azərbaycanlı, nəhayət, islam aləmində ilk dəfə cümhuriyyət elan edən də Azərbaycanlıdır”.

Cümhuriyyət düşüncəsi milli özünütəşkil iradəsinə sahib olduğu qədər də ümumbəşəri səciyyə daşıyırdı. Azərbaycan ideologiyası hələ əsrin əvvəllərindən bu istiqamətə tuşlanmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə 7

nüsxələri toplanmışdı. “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur” jurnalları ictimai satırının klassik nümunələrini yaradırdılar. Satirik qrafiqanın banisi Əziz Əzimzadənin bir karikatürasında cəbrəndə Denikini, Kolçakı və Andraniki gözərdən ingilis qəsbkarı təsvir olunmuşdu. Bu, Azərbaycan sənətkarının öz dövründə corayan edən hadisələrə çox kəskin reaksiyasını sığdılıyırdı. Milli rəssamlıq, teatr və musiqi sənətinin inkişafı onları yaradan ilk Azərbaycanlı peşəkarların çoxunu fəaliyyəti ilə bağlı idi.

“Leyle və Məcnun” kimi zərif klassik operanın yaradıcısı Üzeyir bəy Hacıbəyov həm də Dövlət himninin, inqilabi marşların müəllifi idi. Dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyov və həmin himnin sözünün müəllifi Əhməd Cavad, artistlərdən Hüseyn Ərəblinski, Hüseynqulu Sarabski teatr və musiqinin inkişafı sahəsində qızgın fəaliyyət göstərirdilər. Əziz Əzimzadə “Otello”, “Aşiq Qərib”, “Dəmirçi Gavə” tamaşalarının bədi tərtibatını həzirləmişdi. Bəhriz Kəngərli Naxçıvan teatrında “Hacı

Milli dövlətçilik tariximizin sivil özünütəşkil səhifəsi

□ *Hər ilin 28 mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması hadisəsinin ölkəmizdə Respublika Günü kimi qeyd olunmasına tam mənavi haqqımız və böyük sayğımız vardır. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 85 illiyi münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində millətimize suveren və demokratik respublika quruculuğundakı bu ilk tarixi təşəbbüsünə və uğuruna çox yüksək qiymət vermişdir. Ulu öndər AXC-nin fəaliyyətinə verdiyi önəm həm də bizim bu böyük milli-siyasi nailiyyətdə müstəqil dövlətin vətəndaşı kimi münasibətimizi formalaşdırın bir örnekdir.*

Heydər Əliyevin həmin müraciəti Cümhuriyyət təməli üzərində qurulan müstəqil Azərbaycan Respublikasının öz tarixi dövlətçilik ənənələrinə nə qədər ehtiramla yanaşdığını bir daha göstərir: “Müsəlman Şərqi ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkəmizin çoxəsrlik sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni inkişafının, xalqımızın milli oyanışı və dirçəlişi proseslərinin məntiqli nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın siyasi şüur səviyyəsinin, intellektual və mədəni potensialının, yüksək istedad və qabiliyyətinin göstəricisi idi”.

Azərbaycan xalqının müstəqillik əzmini nümayiş etdirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XX əsr dünya siyasi mədəniyyətinin ən qabaqcıl demokratik formalarını öz dövlət təsisatlarında milli zəmində tətbiq etməyin ilk təcrübəsi idi və bu təcrübə zamanı inşadından keçməklə dövlətçilik ənənəsinin əsasını yaratdı. Əgər Rusiya imperiyasının dağılması və özüni, nəyin bəhasinə və hansı formada olursa-olsun, bərpa etməyə çalışdığı bir zamanda, 4 böyük dövlət – Almaniya, Rusiya, Avstriya-Macarıstan və Osmanlı İmperiyasının məğlubiyyəti ilə noticələnen Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına doğru qalib və məğlub imperialist dövlətlərin Qafqaz regionunda maraqlarının kəskin şəkildə toqquşduğu dramatik tarixi zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranmasaydı, sonradan ölkəmizin müttəfiq respublika kimi Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olması və bu birlikdə dağılarkən bir suveren dövlət kimi öz müstəqilliyini bərpa etməsi də mümkün olmayacaqdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yeni dünya tarixinin yetərinə mürəkkəb çağında – imperiya, müstəmləkə və istibdad rejimlərinin çökməsinə və milli müstəqillik hərəkatlarının zəfər çalmasına zərurət və şərait yarandıqı bir dövrdə ərsəyə gəlmişdi. 1918-ci ilin əvvəllərində – Birinci Dünya müharibəsinin başa çatmasına bir neçə ay qalmış Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycanı, gürcü və erməni deputatları paytaxtı Tiflis olmaqla Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasını yarandıqı elan etmişdilər. Seymə Azərbaycanlı deputatları 44 nəfərlik fraksiyasına Azərbaycanı görkəmli siyasi xadimi Məmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərlik edirdi. Lakin bu federativ qurumun perspektivsizliyini görən Gürcüstan 26 aprel 1918-ci ildə öz müstəqilliyini bəyan etdi. Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə. Rəsulzadənin başçılığı ilə F.Köçəri, F.Xoyski, N.Yusifbəyli, S.M.Qənzadə, Ş.Rüstəmbəyov, X.Xasmməmmədov, M.Hacınski və 44 deputat mayın 28-də Tiflisdə Qafqaz canişininin sarayında, yaradıqları Milli Şuranın tarixi iclasında Azərbaycanı müstəqilliyini elan etdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası olduca çətin bir vaxtda hakimiyyətə gəlmişdi. Bədnam kommunarların əlində olan Bakı Sovet hakimiyyətdən çəkilmək istəmir, daşnak ordusu ilə birlikdə kütləvi soyqırım xarakterli qırğınlar törədirdilər. Millətin ölüm-dirim savaşı qarşısında qaldığını görən Milli Şura Gəncə

şəhərində təcili toplantısını keçirdi. Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə müvəqqəti hökumət yaradıldı. Qəbul olunan bəyannaməyə əsasən, Milli Şura ali qanunverici, müvəqqəti hökumət isə ali idarəedici orqan sayılırdı. Dövlət möhkəmlənmək, onu xarici təcavüzdən və daxili parçalanmadan qorumaq məqsədilə Türkiyə hökumətindən yardım istəmək qərar alındı. Azərbaycan və Türkiyənin hətə o zamandan vahid geosiyasi maraqlardan çıxış etməsi onu göstərir ki, qardaş xalqlar bir təndem onları hər ikisi üçün həyati əhəmiyyətə malik olduğuna əmin idilər.

Həmin ilin 15 sentyabrında Azərbaycanın milli ordusu türkiyəli komandan Nuru paşanın əsgərləri ilə birlikdə qondarma “Mərkəzi Xəzər diktaturası” və eser-daşnak qüvvələrini darmadağın edərək Bakıya girdi və həmin gün də Bakı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtına çevrildi. Amma sürətlə dəyişən sonrakı hərbi-siyasi proseslər nəticəsində Türkiyə qoşunu ölkəni tərk etməli oldu. Antanta dövlətlərinin məqsədi Türkiyəni Azərbaycandan uzaqlaşdırıb, Bakını bərdəfəlik Britaniya imperiyasının nəzarəti altına salmaq idi. İngilislərin Bakıya daxil olmasını antiAzərbaycan və antiTürkiyə meyilli bütün qüvvələr, xüsusilə ermənilər sevincə qarşıladılar. Ermənilərin və rusların təhriki ilə qızışdırılan milli-siyasi qarşıdurmalardan ən qaynar çağında – dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan Parlamenti öz işinə başladı. Yəni o həmin qüvvələrin milli parlamentin ilk toplantısını pozmaq cəhdləri baş tutmadı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin möhkəmlənməsi yolunda tarixi işlər görülmüş dövlətimizin ilk parlamenti koalisiya hökumətini təsis etdi. Fətəli xan Xoyski yenidən Nazirlər Şurasının sədri seçildi. Britaniya hərbi qüvvələrinin komandanı general Tomson da rəsmi olaraq bu hökuməti tanıdı, rus milli şurasına da onu tanımağı təsviyə etdi. Azərbaycanı yenidən Rusiya imperiyasının əsarəti altına verməyə çalışan qondarma “Qafqaz-Xəzər hökuməti” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi mövcudluğu ilə barışmadığına görə, qanundan kənar elan edildi və onun rəhbərləri 48 saatda Azərbaycandan çıxarıldı. Milli hökumət tədricən ölkəyə nəzarəti tam olaraq öz əlinə alırdı. Avqusta qədər Britaniya hərbi qüvvələri də Bakıdan çıxarıldı. Bütün bunlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gözənlənməz təşəbbüsü idi.

Azərbaycan hökuməti Birinci Dünya müharibəsində qalib gəlmiş ölkələrin 1919-cu ildə Fransada keçirilən Versal Beynəlxalq Sülh Konfransına öz nümayəndəsini göndərdi. Tabii ki, konfrans Antanta üzvü olan Rusiyadan qopmuş yeni milli dövlətlərin təzədən ona birləşdirilməsinə çalışdı. Azərbaycan diplomatları o dövrün dünya siyasətində ən demokratik fikirləri dövlət başçılarında sayılan V.Vilsonla görüşmək və ümumən, Qafqazdakı problemlərə onu tanış etmək imkanını qazandı. V.Vilson Azərbaycanın müstəqilliyini yalnız Azərbaycan konfederasiyasında tanyacaq

ğını bildirdi. Erməni nümayəndələri hətta bu təşəbbüsü də Rusiyanın xeyrinə pozdular.

Bütün bunlara baxmayaraq, müstəqilliyini qorumaq uğrunda qətiyyətli mübarizə aparan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünü bir sıra Avropa dövlətləri tərəfindən tanınmasına, ölkə daxilində quruculuq işlərinin davam etdirilməsinə nail olurdu. Azərbaycan nümayəndə heyətinin 1920-ci ildə Parisə yeni səfəri də öz bəhrəsini verdi. Konfransın Ali Şurası Azərbaycanın suverenliyini tanıdı. Lakin Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranması faktı ilə heç cür barışmaq istəməyən çar imperiyası varisi sovet Rusiyası buradakı vəziyyəti öz xeyrinə dəyişə bildi. 18 martda erməni daşnak ordusunun Qarabığa qoşun yeritməsi və 28 aprelədə Qızıl ordunun Azərbaycana daxil olması, demək olar ki, eyni zamanda, baş verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti silahı erməni qüvvələrini darmadağın etsə də, artıq ölkədə də özünə siyasi-ideoloji dəyəqlər yaratmış sovet dövlətinin qarşısında tab gətirməyərək, idarəçiliyi bəşevkilərə təhvil verməyə məcbur oldu.

Cümhuriyyətçilər hakimiyyətə inqilab etmədən, qan tökmədən gəldikləri kimi, qansız-qandasız da getdilər. Bu dövrdə Nəriman Nərimanovun şəxsində Azərbaycanın varlığını Rusiya ilə bir yerdə görən alternativ siyasi cərəyan da vardı. Təsədüfi deyil ki, Cümhuriyyət qurulan Nəriman Nərimanov Haştorxana getmişdi. Gələcəkdə Azərbaycanın rəhbəri, bir qədər sonra isə Sovet dövlətinin rəhbərlərindən biri olacaq N.Nərimanov hələ 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəyliyə gəndərirdi maktubda cümhuriyyətçiləri hakimiyyəti bəşevkilərə təhvil verməyə çağırırdı. Beləliklə, iyirminci əsrin təlatümlü ilk iki onilliyində Azərbaycanın milli müqəddəratına yanaşmada iki xətt var idi: Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılıq etdiyi cərəyanda dövlətin tam müstəqilliyi; Nəriman Nərimanovun başçılıq etdiyi cərəyanda isə onun sovet Rusiyasının ayrılmazlığı xətti götürülmüşdü.

1920-ci ilin apreldə Məmməd Əmin Rəsulzadə milli parlamentdə Azərbaycan bolşeviklərinə müraciətə tarixi sözlər demişdi: “Əgər siz mənə əmin etsəniz ki, ümumi-idarə əlinizə keçdiyi təqdirdə Azərbaycan türk hökuməti təşkil edəcəksiniz, əgər mən bilsəm ki, Azərbaycan hökuməti adı ilə Rusiya sovetinin bir şöbəsini burada açmayacaqsınız, o vaxt sizinlə danışa bilərdik... Fəqət siz həqiqi bir istiqlalıyyətçi deyil, digər bir üsyan hazırlayan sui-qəsdçisiniz”.

1900–1920-ci illərdə imperiya müstəmləkəçiliyinə qarşı Qafqaz ölkələrində müstəqillik ideologiyası kifayət qədər qüvvətli olsa da, onu axırdək davam etdirmək real tarixi şəraitə görə mümkün olmadı. Çünki bu inqilabi müxalifət öz arasında çox çətin həll edilə bilən barışmazlıq var idi. Bu barışmazlıqdan imperiyanın parçalanmasına qotiyən yol verməyən qırmızı bolşeviklər – özləri nə qədər çətin

Bu gün suveren və demokratik respublikamız özüni varisi sandığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini quran böyük siyasi xadimlərə, onun siyasi-ideoloji irsinə dərin ehtiram bəsləyir. Cümhuriyyət yaradıcılarının irsi öyrənilir, fəaliyyətlərinə gerçək tarixi qiymət verilir. Heç şübhəsiz istiqlal çarçılarının ən böyük xidməti – müstəqil dünya dövlətləri sırasında Azərbaycanın da öz haqqı və yeri olduğuna həm xalqımız, həm də beynəlxalq aləm inanırdıqdan və əhəmiyyətli bir məqamda deyil ki, eyni zamanda, baş verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti silahı erməni qüvvələrini darmadağın etsə də, artıq ölkədə də özünə siyasi-ideoloji dəyəqlər yaratmış sovet dövlətinin qarşısında tab gətirməyərək, idarəçiliyi bəşevkilərə təhvil verməyə məcbur oldu.

Cümhuriyyətçilər hakimiyyətə inqilab etmədən, qan tökmədən gəldikləri kimi, qansız-qandasız da getdilər. Bu dövrdə Nəriman Nərimanovun şəxsində Azərbaycanın varlığını Rusiya ilə bir yerdə görən alternativ siyasi cərəyan da vardı. Təsədüfi deyil ki, Cümhuriyyət qurulan Nəriman Nərimanov Haştorxana getmişdi. Gələcəkdə Azərbaycanın rəhbəri, bir qədər sonra isə Sovet dövlətinin rəhbərlərindən biri olacaq N.Nərimanov hələ 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəyliyə gəndərirdi maktubda cümhuriyyətçiləri hakimiyyəti bəşevkilərə təhvil verməyə çağırırdı. Beləliklə, iyirminci əsrin təlatümlü ilk iki onilliyində Azərbaycanın milli müqəddəratına yanaşmada iki xətt var idi: Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılıq etdiyi cərəyanda dövlətin tam müstəqilliyi; Nəriman Nərimanovun başçılıq etdiyi cərəyanda isə onun sovet Rusiyasının ayrılmazlığı xətti götürülmüşdü.

1920-ci ilin apreldə Məmməd Əmin Rəsulzadə milli parlamentdə Azərbaycan bolşeviklərinə müraciətə tarixi sözlər demişdi: “Əgər siz mənə əmin etsəniz ki, ümumi-idarə əlinizə keçdiyi təqdirdə Azərbaycan türk hökuməti təşkil edəcəksiniz, əgər mən bilsəm ki, Azərbaycan hökuməti adı ilə Rusiya sovetinin bir şöbəsini burada açmayacaqsınız, o vaxt sizinlə danışa bilərdik... Fəqət siz həqiqi bir istiqlalıyyətçi deyil, digər bir üsyan hazırlayan sui-qəsdçisiniz”.

1900–1920-ci illərdə imperiya müstəmləkəçiliyinə qarşı Qafqaz ölkələrində müstəqillik ideologiyası kifayət qədər qüvvətli olsa da, onu axırdək davam etdirmək real tarixi şəraitə görə mümkün olmadı. Çünki bu inqilabi müxalifət öz arasında çox çətin həll edilə bilən barışmazlıq var idi. Bu barışmazlıqdan imperiyanın parçalanmasına qotiyən yol verməyən qırmızı bolşeviklər – özləri nə qədər çətin

Nağıyev, Murtoza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev və başqa sərvət sahibləri öz varından millətin tərəqqisi naminə maarifçilik, quruculuq məqsədlərinə əməliyyatlı yarımlar ayırdılar.

Dövlət müstəqilliyinin necə böyük nemət olduğuna görə Azərbaycan ziyalılarınin yaradıcılığı potensialı artıq özünü nəyə qadir olduğunu göstərirdi. Millətin bütün enerjisi Azərbaycan dövlətinin, onun siyasi təsisatlarının, təhsil sisteminin, hərbi qüvvələrinin, inzibati ərazi vahidlərinin yaradılmasına yönəldilmişdi. Cümhuriyyət dövründə Dövlət Bankı, 40 min nəfərlik nizami ordu, Azərbaycan Teleqraf Agentliyi yaradıldı, pul-poçt markaları buraxıldı. Yelizavet-pol yəni də Gonca, Qaryakin isə Cəbrayıl adlandırıldı. Orden, medal, gerb, himn, üçrəngli, səkkizguşəli bayraq qəbul olundu. Azərbaycanın Rusiya imperiyasına birləşdirildiyi, təqribən, bir əsrlik dövrdə çarizmdə buradakı davamlı ruslaşdırma siyasəti aparılmış, ölkəni aqrar-rusiyaşaya maruz qoymuşdu. Yerli mədəniyyətə gəlmə dəyərlərinin təsiri altına salınmışdı. Bu prosesi da-yandırmaq və milli mədəniyyət, dil quruculuğu sahəsində köklü islahatlar aparmaq, dövlət idarəçiliyini Azərbaycanlaşdırmaq kimi mühüm tarixi vəzifə də istiqlalçıların çiyinə düşmüşdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərlərinin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində dövlət idarələri tədricən milli dil praktikasına yiyələnməyə başlamışdı. Məhz həmin dövrdə milli kadrların masul vəzifələrə gətirilməsi ənənəsi yaranmışdı.

Milli kadrların formalaşmasına, ümumən, xalqın savadlanmasına böyük etihyacin olduğuna dərk edən Azərbaycan hökumətinin başlıca vəzifələrindən biri də xalq maarifinin inkişafı, xüsusilə ali təhsil müəssisələrinin yaradılması idi. Ona görə də 1919-cu ildə Bakıda Dövlət universiteti, müəllim kadrları hazırlayan Darülmüəllim açıldı. Fırudin bəy Köçərlinin rəhbərliyi ilə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bəlməsi Gürcüstanın Qori şəhərindən Qazaxa köçürüldü. Yüz nəfər tələbə ali təhsil almaq məqsədilə xarici ölkələrə göndərildi. Məktəblərin milliləşdirilməsinə, latın alifbasına keçmə üçün hazırlıq işlərinə başlandı. 1919-cu ildə artıq Azərbaycanda 700-ə qədər

dekarb 1918-ci ildə dövlətimizin ilk parlamentinin toplantısında bildirmişdi: “Bir millət müstəqil və hürr olmalı, hürr olduqca sonra digər millətlərə ürəyi istədiyini kimi əqd-ittifaq etməlidir. Bütün dünya millətlərinin bir “cəmiyyəti-qvam” vücudə gətməsi bizim ən əziz fikirlərimizdir. Bu “federasyon” cəmlərlə deyil, təbii bir meyil və arzu ilə hasil olmalıdır”. Bu sözlərlə M.Ə.Rəsulzadə, əslində, Azərbaycan – dünya münasibətlərinin mahiyyətini və istiqamətini açıqlamış, beynəlxalq siyasətdə bu gün də aktual olan suveren dövlətlərin hüquq bərabərliyi ideyasını ortaya qoymuşdu.

AXC qurucularının bir çoxu, həqiqətən, universal şəxsiyyətlər idi. Onlar ölkənin ictimai, siyasi, mədəni həyatında fəal iştirak edirdi, dövrü mətbuatda fəal çıxış edirdi, cəmiyyətdə fikir mübadiləsinə geniş meydan açmışdılar. Məmməd Əmin Rəsulzadə siyasətdən klassik ədəbiyyat problemlərinə geniş bir mövzuda əsərlər yazırdı. Əlimərdən bəy Topçubaşov görkəmli jurnalist, publisist və siyasi xadim kimi tanınırdı. Üzeyir bəy Hacıbəyov milli mədəniyyət və musiqi tariximizdə bir çox yeni sahələrin əsasını qoymuş dahi sənətkar olmaqla yanaşı, həmin dövrdə bir müddət dövlətin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin baş redaktoru kimi şəərəfli bir vəzifəni də aparırdı. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi böyük türk dünyasının mərkəsinə yaranan müttəfəklilər milli ideologiya, humanitar əməllər və ədəbiyyat çevrəsində də vicdanla çalışır, ictimai şüurun inkişafına təkən verirdilər.

Təsədüfi deyil ki, o dövrdə dünya mədəniyyətinin bir sıra dahi sənətkarlarının – Firdovsi, Sadi, Rumi, Xayyam, Şekspir, Molyer, Bayron, Hüqo, Puşkin, Krilov, Tolstoy və başqalarının əsərləri (əksəriyyəti orijinaldan olmaqla) Azərbaycan dilinə tərcümə edilirdi, oxunur və yayılırdı. Milli mədəniyyət quruculuğu sahəsində görülən işlər incəsənət dünyasını da hərəkətə gətirmişdi. Yaradıcılıq qaynar məhiti dövlət teatrı, İstiqlal muzeyi, sənətkarlıq emalatxanaları fəaliyyətə başladı. 1919-cu ilin dekabrında açılmış İstiqlal muzeyində milli dekorativ sənət nümunələri, xalça və tikmələr, silahlar, əlyazmaları, kitablar – “Qurani-Kərim” in nadir

Qara” tamaşasına tərtibat vermişdi. Beləliklə, milli mədəniyyətin bütün sahələrini inkişaf etdirəyən yaradıcı pafosu, təbii ki, istiqlal idealları geniş xalq kütlələrinə çatdırmaqda məqsədyönlü fəaliyyətlərin birləşmiş enerjisindən doğurdu.

Cəmi 23 ay içərisində bu qədər geniş və hərtərəfli fəaliyyətin təmin olunması xalqın ziyalı və ləyaqətli övladlarının Azadlıq və İstiqlal ideallarına sədəqətinin, öz həyat yollarını bütöv bir millətin mübarizə yoluna çevirə bilməyin və bu müqəddəs yolda hər cür fədakarlığa hazır olmağın ən parlaq təəcəssümü idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təkə suveren respublika qurmaq, milli siyasət və mədəniyyət təsisatlarını ərsəyə gətirmək təcrübəsini yaratmadı, həm də ən çətin tarixi zamanda yenilməz mədəniyyətin gücünü göstərərək, dövlətçilik oxlaqının müqəddəs dəyərlərini qorumaq ənənəsini yaratdı. Ümummilli lider Heydər Əliyev məhz bu keyfiyyətlərinə görə Cümhuriyyət tariximizdə istiqlalıyyətimizin sübh çağı kimi yüksək dəyər vermişdir. İftixarla qeyd etməliyə ki, Cümhuriyyətə təməli qoyulan suveren və demokratik respublika quruculuğu ənənəsi Heydər Əliyevin həm sovet dövründəki rəhbərliyi illərində, həm müstəqil dövlətimizin başçısı olduğu ən yaxın tariximizdə, həm də aktual olan suveren dövlətlərin hüquq bərabərliyi ideyasını ortaya qoymuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yeni dünya tarixinin yetərinə mürəkkəb çağında – imperiya, müstəmləkə və istibdad rejimlərinin çökməsinə və milli müstəqillik hərəkatlarının zəfər çalmasına zərurət və şərait yarandıqı bir dövrdə ərsəyə gəlmişdi. 1918-ci ilin əvvəllərində – Birinci Dünya müharibəsinin başa çatmasına bir neçə ay qalmış Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycanı, gürcü və erməni deputatları paytaxtı Tiflis olmaqla Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasını yarandıqı elan etmişdilər. Seymə Azərbaycanlı deputatları 44 nəfərlik fraksiyasına Azərbaycanı görkəmli siyasi xadimi Məmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərlik edirdi. Lakin bu federativ qurumun perspektivsizliyini görən Gürcüstan 26 aprel 1918-ci ildə öz müstəqilliyini bəyan etdi. Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə. Rəsulzadənin başçılığı ilə F.Köçəri, F.Xoyski, N.Yusifbəyli, S.M.Qənzadə, Ş.Rüstəmbəyov, X.Xasmməmmədov, M.Hacınski və 44 deputat mayın 28-də Tiflisdə Qafqaz canişininin sarayında, yaradıqları Milli Şuranın tarixi iclasında Azərbaycanı müstəqilliyini elan etdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası olduca çətin bir vaxtda hakimiyyətə gəlmişdi. Bədnam kommunarların əlində olan Bakı Sovet hakimiyyətdən çəkilmək istəmir, daşnak ordusu ilə birlikdə kütləvi soyqırım xarakterli qırğınlar törədirdilər. Millətin ölüm-dirim savaşı qarşısında qaldığını görən Milli Şura Gəncə

*Cavanşir FEYZİYEV,
Milli Məclisin deputatı,
fəlsəfə doktoru*